
Nordiske Udkast

Tidsskrift for kritisk samfundsforskning – Årgang 53, nr. 2

Kritik i psykologien

Forelæsning ved de psykologistuderendes alternative forelæsningsrække på Institut for Psykologi, Københavns Universitet 17.3.2023

Ole Dreier

Mag. Art. i psykologi 1970, ph.d. 1979, dr. phil. 1993. Amanuensis, adjunkt, lektor, docent, professor ved Psykologisk Laboratorium/Institut 1970-2011; Wilhelm-Wundt professor Wundt Institutet i Leipzig 1989-90; professor University of California at Berkeley 1991, 1995, 1998; professor 2 Innlanduniversitetet i Lillehammer 2008-2014.

Forord:

Ole Dreier er professor emeritus ved Københavns Universitet og har gennem sin forskning og undervisning bidraget til udviklingen og udbredelsen af den kritiske psykologi i Danmark. I denne forelæsnings-tekst vil Dreier forholde sig til psykologifagets historie i Danmark, sine egne bidrag og virke heri, samt hvordan psykologiens problematiske grundlag medvirker til abstrakt forskningsmetodik og evig krise i faget. Herefter præsenterer Dreier den kritiske psykologi som et alternativ til mainstream-psykologiens 'elementaristiske sjælelære'. Kort beskrevet tager den kritiske psykologi afsæt i en forståelse af individer som agentiske og situerede subjekter, hvis handlen, følelser og tanker må forstås i relation til deres konkrete ståsted og samfundsmæssige situation. I forlængelse heraf er kritisk-psykologisk orienterede forskere og praktiserende psykologer særligt nysgerrige på individers egne perspektiver og fortolkninger samt deres rådighed over egne livsbetingelser. Dette tekstbidrag er en transskribering af Dreiers forelæsning Kritik i Psykologien, som blev afholdt d. 17. marts, 2023, på Den Alternative Forelæsningsrække (DAF). Transskriberingen er foretaget af Lasse M. Pedersen og Christian S. Kensmark, der begge er psykologistuderende ved Københavns Universitet og medstiftere af DAF. Teksten er let redigeret i dialog med Dreier og suppleret med stedvise uddybninger. DAF er et profitløst og studenterdrevet initiativ, som siden 2022 har taget del i en årelang kritik af den faglige indsnævring på Institut for Psykologi ved KU. Det er DAF's formål at konkretisere kritikken af den faglige ensretning ved at fremhæve og tilgængeliggøre de faglige perspektiver, som enten er forsvundet eller er forsvindende, men stadig efterspørges af studerende. DAF udgør således en konkret vision skabt af studerende for studerende.

God læselyst,

Lasse M. Pedersen og Christian Styrbæk Kensmark (Maj, 2024)

Introduktion

Forelæsningen er skrevet så tæt på talesprog, som jeg kunne. Først taler jeg om, hvordan faget var, da jeg begyndte. Jeg kommer ind på fagets og min historie her på stedet. Det fører mig videre til at tale om grundlagsproblemer bag indsnævringen af psykologien. Derefter taler jeg om den bredere form for psykologi, som jeg har arbejdet med – den kritiske psykologi – både i teoriudvikling og anvendelse. Forelæsningen handler altså om min historie og samtidig om fagets historie. Det er et meget bredt emne, så jeg har gjort det så kort, klart og direkte som jeg kan. Jeg håber, at det lykkes, uden at det bliver for tungt eller for skitsepræget.

Hvordan var faget, da jeg begyndte?

Cand.psych.-uddannelsen blev oprettet i 1962 her ved Københavns Universitet som det første sted i Danmark. Jeg startede mit studium tre år efter – ikke mere –, så det var helt i begyndelsen. Der var allerede 400 studerende i min årgang – en brat stigning på blot tre år. Men staben af VIP'er (Videnskabeligt personale, red.) var endnu ikke udbygget, især ikke uden for den lokale forskningsprofils grænser. Det kan I jo så drage paralleller til i dag. Eksterne undervisere uden forskningsforpligtelse måtte derfor træde til. Studiets indhold og pensum var tilsvarende indsnævret. Det førte i 1968 til studenterprotester for en bredere uddannelse med tydeligere samfundsrelevans. Jeg var engageret i det fra begyndelsen og i resten af min studietid. Jeg deltog i forhandlinger med rektor og dekanat og sad i det nyoprettede studienævn, til jeg afsluttede mit studium i 1970. Vi opnåede større beføjelser end studienævnet har nu, selvom nogle ansatte mente, at det ikke ville kunne fungere, fordi studenterrepræsentanter ikke kan nå at komme godt nok ind i sagerne, når de må skiftes ud med få års mellemrum. Vi fik blandt andet indført studenterundervisere og afløsningsopgaver om selvvalgte, fagrelevante emner. Det gav os større indflydelse på indholdet i vort eget studium og bedre mulighed for fordybelse. Det førte også til, at vi beskæftigede os med mange andre emner end i de tidligere pensum. Afhængigt af hvilke emner vi valgte undervejs, kunne det dog gøre vor tilegnelse mere ensidig og mindske vort overblik over faget. Desuden blev det med tiden stadig sværere at sikre ressourcer til vejledning og eksamination af vore selvvalgte opgaver. 25 år senere, i 1993, holdt jeg festforelæsningen ved 25-års jubilæet for Psykologisk Institut i Aarhus (Dreier, 1998), som blev grundlagt i 1968. Hvad jeg sagde dengang, vil jeg gentage til jer, der læser i dag, for jeg synes, at det stadig gælder: Psykologi er et meget ungt og fantastisk bredt fag, der kan og må blive til så meget andet og bedre, end det allerede er. I – sagde jeg til dem, og vil jeg også sige til jer i dag – bliver cirka anden generation på de

arbejdspladser og felter, I kommer ud på. Så tro ikke, at det I præsenteres for, er det bedste, faget vil kunne komme til at præstere. Det er det alt for ungt til. Vær uimponerede. Der er så meget andet, vi må skabe og kunne gøre. Grib det som jeres mulighed, og få jer et spændende arbejdsliv.

Hvordan har jeg arbejdet?

Nu vil jeg så sige lidt om, hvordan jeg fik et spændende arbejdsliv. Jeg ved jo godt, at vilkårene ikke er de samme nu som dengang, men alligevel vil jeg fortælle jer om, hvordan jeg greb det an. Så håber jeg, at det sætter nogle tanker i gang hos jer om, hvordan I kunne få det. Jeg blev ansat som amanuensis (tidligere betegnelse for hhv. adjunkt og lektor, red.) i 1970 i socialpsykologi. I 1973 grundlagde vi i en gruppe et tidsskrift, som vi kaldte Udkast. Senere blev det til Nordiske Udkast, og det har nu eksisteret i over 50 år. Vi oprettede det, fordi vi ville styrke vore kritiske bidrag til fagets udvikling ved at have et fælles forum, der holdt os til ilden sammen som et sted for diskussion og udgivelse. Året efter blev det dog for abstrakt for mig udelukkende at arbejde med grundforskning. Derfor tog jeg kontakt til fagets anvendelse på det største anvendelsesområde – det kliniske – og kom efter nogen tid til at indgå som medterapeut i familiebehandlinger. Jeg ville bruge de nye teoretiske perspektiver, som jeg arbejdede med, til at udvikle et nyt perspektiv på klinisk praksis – intet mindre. På den måde ville jeg forbinde fagets grundforskning, dets anvendte forskning og dets praksis til gensidig inspiration. Grundforskning, anvendt forskning og praksis udøves jo næsten altid af forskellige fagfolk, så der kunne være meget at hente ved at arbejde på tværs af dem. Resultatet blev min Ph.d.-afhandling, *Familieværen og Bevidsthed* (Dreier, 1977). Min analyse var især inspireret af det tidligste arbejde i den tyske kritiske psykologi ved Holzkamp, Osterkamp og flere andre ved Det Frie Universitet i Berlin. Da min afhandling var færdig, tog jeg kontakt til dem, og den blev udgivet i den tyske kritisk-psykologiske bogserie. I mange år deltog jeg i kongresser, i redaktionen af tidsskriftet *Forum Kritische Psychologie* og ledte en serie teori-praksis-konferencer, hvor forskere og praktikere med en kritisk-psykologisk baggrund og interesse mødtes for at udvikle forståelsen og udøvelsen af psykologpraksis. I 1995 blev jeg indstillet som professor på instituttet efter Holzkamp. Men trods store protester blev stillingen nedlagt i en beskæringsrunde, fordi genforeningen belastede delstaten Berlins økonomi med dens nu hele syv universiteter. Jeg etablerede lignende langvarige samarbejder i andre lande, på Berkeley, i Mexico City og i Norge. Kort sagt har jeg i mit arbejde ladet udvikling af teorigrundlag på universitetet og af nye måder at forstå at udføre psykologpraksis på vekselvirke og inspirere hinanden. Og jeg har fået

nye idéer til mit arbejde og mit institut ved at indgå i spændende miljøer i udlandet. Det har været rigtig spændende og frugtbart at arbejde på den måde.

Historiske opgør om psykologiens grundlag

Nu springer jeg direkte tilbage til psykologien som fag, faktisk nærmest tilbage til dets grundlæggelse, for at tale om grundproblemer i faget. Min historie indgår jo i psykologiens historie, som jeg også måtte forholde mig til i mit arbejde med at videreudvikle den. Det har gjort det klart for mig, at vi må gøre op med to grundtræk ved faget, for at vi kan udvikle det optimalt. For det første, da psykologien blev oprettet som videnskab, overtog man definitionen af fagets genstand – altså ”psyken” – fra den fremherskende opfattelse af sjælen eller sindet i religion og filosofi (Dreier, 2021). Man modellerede sin opfattelse af psyken efter religionens og filosofiens opfattelse af sjælen eller sindet. Man betragtede altså psyken som en særlig dannelse inde i os. Et særligt indre organ, kunne man kalde det, ligesom vore legemlige organer, eller en homunculus (latin: et lille menneske), der sidder inde i os og kigger ud. For det andet søgte man at få psykologien anerkendt som en særlig videnskab ved at overtage naturvidenskabens og medicinens empirisk-eksperimentelle metoder i en ”objektiv” udforskning af psyken både i fagets grundforskning og i dets anvendte forskning (Danziger, 1990). I vore dage er evidensbevægelsens rangordning af forskningsmetoder et markant udtryk for den arv (Dreier, 2011). Den stammer i øvrigt fra medicinen, så inspirationsvejene ses også tydeligt her.

Men det er et problematisk grundlag, der har ført, og stadig fører, til omfattende diskussioner om krise i psykologien. De dukker op med mellemrum. Der er faktisk aldrig kommet ro på om, hvordan man egentlig skal forstå vort fags særlige genstand. Allerede verdenskongressen i psykologi i 1927 handlede om psykologien i krise. Det var ikke mange årtier efter, at faget blev grundlagt. På den kongres fremførte den mangeårige leder af Psykologisk Laboratorium i København, Edgar Rubin (leder fra 1922 til 1951, red.), en grundlæggende kritik af den dominerende tendens i psykologisk forskning. Det er sjovt netop at kunne trække en, der har været så central her på stedet i flere årtier, ind som vidnesbyrd om et uovervundet grundproblem i vort fag.

Rubin kalder den klassiske psykologi, han kritiserer, for en ”analytisk-syntetisk psykologi”. Den er analytisk, fordi forskerne meget hurtigt – for hurtigt mener han faktisk – zoomer ind på, hvad de hver især anser for at være sjælens elementer, som de så udforsker og karakteriserer hver for sig og i polemik med andre forskere, der går ind for andre elementer. Og den er syntetisk, fordi man dernæst ”forsøger (...) at opbygge mere sammensatte dannelser ud fra disse elementer”. Den er altså analytisk, siger

Rubin, ”fordi den stiger ned til elementerne”, og den er syntetisk, ”fordi den forsøger at benytte elementerne til på ny at opbygge mere sammensatte dannelser. Elementerne er en slags tænkte dannelser, der kommer i stand ved en slags abstraktion”. Derfor er der tale om tænkte helheder, der tænkes at være sammensat på den måde, som man præsenterer dem på (Rubin, 1949b, s. 9-10). I bogens indledning kalder Rubin (1949a, s. 6) syntesen fra element til helhed ’a makeshift’, det vil sige en slags midlertidig nødforanstaltning, som er: ”... introduced in order to build up from the wholes, which had been broken by the analysis.”

Læg mærke til to ting: For det første skal psyken udforskes ved at rette blikket ind i os. Det kommer jeg tilbage til om lidt. For det andet kan vi ikke undersøge psyken som en helhed, kun dens enkelte elementer, funktioner og egenskaber hver for sig. Her er der selvfølgelig tale om empiriske undersøgelser. Alt hvad vi hævder om samspillet mellem dem, kan derfor kun bygge på vore spekulationer, men ikke på nogen direkte empirisk undersøgelse af selve dette samspil. Det er ifølge Rubin kun ”tænkt”. Holzkamp (1977; 2013) kalder det vilkårligt. Men en teori består jo af begreber om en række dele, der er systematisk forbundet med hinanden i et indbyrdes samspil, som man også har bestemt. Rubin påpeger imidlertid, at man netop ikke har bestemt det systematiske samspil mellem elementerne, funktionerne, egenskaberne. Man har bare tænkt sig til det, og man kan gøre sig sine tanker om det, som man vil, mere eller mindre vilkårligt. Man kan selvfølgelig få idéer fra forskellige enkelte undersøgelser, men der er ikke noget empirisk grundlag for påstanden om selve samspillet og sammenhængen mellem elementerne. Den kritik viser, at fagets elementaristiske forskningsmetoder grundlæggende svækker fagets teoridannelser, fordi de må hvile på et tænkt grundlag, og man ikke har fundet andre måder at arbejde med det på. Ikke desto mindre går der en lige linje fra den tidlige forsknings antagelser og metoder til vore dages antagelser og metoder. De videreføres i bedste velgående. Derfor må jeg nu forfølge det grundproblem noget længere.

Vi kender alle til, at når der er noget, vi gerne vil forstå, koncentrerer vi os ofte om det ved at holde alt andet ude for ikke at blive forstyrret. Vi isolerer os fra alt andet, som vi dermed degraderer til potentielle forstyrrelser. Det kræver kontrol over situationen og os selv. Historisk er der faktisk udviklet mange praksisser rundt om i vore samfund, som skal give os vigtige erkendelser ved hjælp af isolation og kontrol. Det er en del af vor kultur, men ikke den eneste måde at opnå erkendelse på. Mainstream-forskning i psykologi og mange andre fag hører til de praksisser. Her afgrænser og isolerer man en afhængig variabel og en uafhængig variabel fra alt andet, for at vi kan undersøge dem uforstyrret. I psykologien er den uafhængige variabel en ydre påvirkning, en stimulus, og den afhængige variabel er en forsøgspersons psykiske respons,

som den kommer til udtryk i hans eller hendes adfærd og udsagn. Læg mærke til det lille forbehold, at man jo ikke kan se responsen direkte, når den befinder sig i sjælen; man kan kun se dens udtryk i adfærden. Sådanne undersøgelser kunne f.eks. være om, hvilken ydre påvirkning der fremkalder responsen angst, eller hvilken nøje afgrænset terapeutisk teknik, der overvinder en bestemt type angst. Vore dages mainstreampsykologi er med andre ord en variabelvidenskab, hvor den psykologiske variabel er en respons på en ydre påvirkning og en virkning af en ydre årsag. Men den viden, man kan få i sådan nogle undersøgelser, er abstrakt, fordi man isolerer sit emne fra alt andet for at kunne udforske det, dvs. undersøger sammenhængen mellem den uafhængige og afhængige variabel "uforstyrret". Evidensbølgen inden for mainstreamforskningen rangordner ligefrem vore forskellige psykologiske forskningsmetoder efter, hvor fuldstændigt det kan lykkes dem at foretage sådan en isolation. Men når alt andet holdes uden for, anskuer man jo det, man undersøger, i sig selv og for sig selv, som et fænomen der har sit eget væsen i sig, alt imens man degraderer sammenhænge til forstyrrelser uden betydning for at begribe det, man vil undersøge. Man må, som Rubin siger, slå sig til tåls med at strides om, hvilke elementer faget skal anerkende, og med blot at tænke sig til, hvordan de mon hænger sammen.

Med i købet for at opnå videnskabelig anerkendelse og respektabilitet får man, at man må anskue vore psykiske funktioner som en virkning af en ydre påvirkning. Forsøgspersonen anskues jo som en, der modtager en bestemt påvirkning. Der ses bort fra al anden menneskelig handling, end selve det at reagere på den isolerede påvirkning. Metoden præger altså vor opfattelse af vort emne og mere generelt af vor psyke. Den bestemmer også, hvad vi ikke får viden om. Når en forsøgsperson deltager i et forsøg, har han jo alle sine psykiske funktioner med, og han bruger dem i en særlig konfiguration afhængigt af, hvilken opgave han får. Hele personen er altså altid med snarere end en isoleret psykisk funktion. Det samme gælder, når man f.eks. går i terapi. Men alt det ses der bort fra, på trods af årtiers påvisninger – i f.eks. forskningen om eksperimentets socialpsykologi – af, at der foregår meget andet under et forsøg end det, metoden abstraherer frem.

Endvidere lægger viden om, hvad der forårsager en bestemt respons, op til, at man med den viden kan påvirke, hvad folk gør. Den er gearet til at kontrollere folks adfærd. Vi kalder det kontrolvidenskab.

Endelig udforsker man jo almindeligvis ikke bare et enkelt individ, men en undersøgelsespopulation for at få et stærkere datagrundlag at generalisere ud fra. Data underkastes en statistisk analyse for at finde middelværdien af den undersøgte respons i den undersøgte population. Den værdi betragtes så som en generalisering af den

afhængige psykologiske variabel. Ifølge Foucault er sådan en viden om populationer gearret til at styre populationer. Det er jo en middelværdi i en population. Men læg mærke til, at middelværdien ikke står for noget bestemt individ, men for en gennemsnitlig virkning af en gennemsnitlig påvirkning. Generaliseringen fanger altså bedst de individer og grupper, hvis respons er gennemsnitlig – og det er jo langt fra alle individer. Individer og grupper er jo forskellige, og det er særlig vigtigt i vort fag, hvor vi i vor praksis beskæftiger os med forskellige konkrete individer og grupper, og hvor netop de forskelle og personers individualitet spiller en stor rolle. Derfor er det usikkert, hvordan og i hvilken grad den generaliserede populationsviden, som vi bliver præsenteret for, dækker de enkelte individer og grupper, og det er usikkert, hvor adækvat den er. Individer og grupper lever jo også i forskellige sammenhænge. Det skal jeg nu komme ind på.

En psykologi om handlende subjekter i deres livssammenhænge

Hvordan kan alternativet til sådan en elementaristisk sjælelære da se ud? Der findes mange bud på helhedssyn i psykologien. Som kritisk psykolog vil jeg hævde, at en teoretisk-psykologisk helhedsopfattelse kun kan være holdbar, hvis den grundlæggende forankrer opfattelsen af menneskelige subjekters psykiske karakteristika i deres aktiviteter og samfundsmæssige livssammenhæng. Den skal kunne gøre det forståeligt, at og hvordan mennesker er i stand til at leve og udvikle sig i samfundsmæssige livssammenhænge og tilmed bidrage til at opretholde og udvikle dem. Ellers er den, som Holzkamp (1979) kalder det, en ”dødbringende” teori med ”vilkårlige” – med Rubins ord (”tænkte”) – antagelser om en art levende væsener, som ifølge det, der påstås om dem, ikke ville kunne være i stand til at overleve.

Lige netop her sætter kritisk psykologi ind, inspireret af Leontjevs (1977) kulturhistoriske virksomhedsteori. De vigtigste inspirationskilder i andre videnskaber er her ikke fysik og medicin, men biologi, samfunds- og kulturvidenskaber. Man rekonstruerer psykiske funktioners opståen og udvikling op igennem fylogenesen til og med overgangen fra dyr til menneske og menneskers liv i samfund (Holzkamp, 1973, 1979, 1983; Osterkamp 1975; Schurig 1975a, 1975b, 1976). Fylogenesen interesserer jer nok ikke så meget, men jeg må komme lidt ind på den, fordi den viser nogle vigtige grundlæggende ting om humanpsykologien. Jeg nøjes med at præsentere et helt tidligt eksempel fra fylogenesen og blot nævne nogle udviklingslinjer derfra.

Det er et meget berømt eksempel, som Leontjev har analyseret, og som Holzkamp har arbejdet videre med. Eksemplet bringer os tilbage til de mest elementære psykiske processers opståen i fylogenesen. Fordi alt i eksemplet er så enkelt, kan noget helt

centralt ved psykiske processer træde tydeligere frem. Eksemplet er en edderkop. Den kan med sin elementære sansning, som er den tidligste psykiske funktion der opstår, reagere på en forbindelse mellem rystelser i sit spind og et bytte, så det udløser og guider dens aktivitet mod byttet. Den reagerer altså ikke på en isoleret påvirkning i omgivelserne – som mainstreampsykologiens eksperimentelle stimulus – men på forbindelsen mellem flere egenskaber i omverdenen: Rystelse og bytte. Dens sansning opfatter en elementær sammenhæng – Leontjev (1973, s. 37) benytter selv det begreb – mellem egenskaber i omverdenen. Kun hvis den sammenhæng er til stede, kan edderkoppens respons jo føre til det nødvendige vellykkede resultat for den, at den får føde. Den formåen opstår på et tidspunkt i fylogenesen, hvor liv på jorden går fra primært at være liv i vand til at komme på land. Der sker altså en omfattende ændring af omverdenen på vor planet. Det bliver en meget mere heterogen omverden for levende væsener end vandet. I livet på land er objekterne til stede og hænger sammen i en sammenhæng på en jord. Og sansningen sætter netop edderkoppen i stand til at opfatte og rette sin aktivitet mod objekter i en sammenhæng. Den psykiske proces' opståen hænger ligeledes sammen med, at edderkoppen bevæger sig og skifter plads i denne verden. Når vi taler om psykiske processer, er psykisk proces, aktivitet og en heterogen struktureret omverden altså fra begyndelsen uløseligt forbundet med hinanden. Psyken er ikke blot noget inde i os. Den er et led i den sammenhæng, hvori psyke, aktivitet og verden er forbundet. Og når psykiske funktioner er uløseligt forbundet med aktivitet og omverden, må vi karakterisere dem i de sammenhænge for at forstå dem rigtigt. Vort udgangspunkt må være at studere psykiske processer i vore aktiviteter i sammenhænge.

I løbet af fylogenesen fremmer forandringer i omverdenen evolutionen af arter med mere komplekse aktiviteter og psykiske processer. I takt med at omverdenen bliver mere kompleks og heterogen, bliver det nødvendigt, for at arter kan overleve, at de kan sanse relationer mellem flere objekter i en sammenhæng og skelne mellem deres positioner og egenskaber. De opfatter en sammenhæng i deres omverden og objekters positioner i den sammenhæng. Den stigende kompleksitet fører også til, at sansningen differentieres i en elementær kognitiv og en elementær emotionel side, hvor den sidste opfanger og vurderer betydningen af objekters karakteristika og sammenhæng i forhold til et dyrs øjeblikkelige organiske tilstand. På den måde influerer et dyrs øjeblikkelige tilstand dets parathed til aktivitet.

Op igennem arternes fylogese videreudvikles de kognitive og emotionelle funktionsaspekter primært drevet af, at betingelserne og sammenhængen i omverdenen varierer og ændrer sig. Det fører bl.a. til, at der opstår læring, så dyrs aktiviteter og kognitive og emotionelle funktioner ikke længere er uforanderlige, men kan modificeres

gennem læreprocesser på en artsspecifik, genetisk betinget måde. Læringens modifikationer ændrer altså forbindelserne mellem livsbetingelser, aktiviteter og psykisk fungeren. Læring består ikke i en tilegnelse og internalisering af viden, men i en ændring af relationerne mellem psykisk fungeren, aktiviteter og livsbetingelser. Hvordan og i hvilken udstrækning det kan ske, karakteriserer de enkelte trin i læreprocessernes fylogenes. Hos højere udviklede arter, herunder hos mennesket, er de vigtigste psykiske funktioner ikke længere faste egenskaber, men generelle potentialer, der kan modificeres gennem læring. Den læring vi oftest ser hos mennesker, kalder jeg 'open-ended'. Det er svært at finde et dækkende udtryk på dansk. Man kunne sige uafsluttelig. Der er ikke nogen ende på læreprocesserne; de hører ikke endegyldigt op på noget tidspunkt, men udfolder sig uafslutteligt i vore aktiviteter og på tværs af dem (Dreier, 2008).

Jeg har nu kun omtalt et meget snævert udsnit af psyko-fylogenesens meget omfattende historie. Jeg har hverken berørt udviklingen af behov, sociale dimensioner, bevidsthed eller tidsdimensionens og rumdimensionens udvikling i levende væseners fungeren. Jeg har heller ikke været inde på overgangen fra dyr-aktivitet-omverden til menneske-handling-samfund – altså til en livssammenhæng med andre kvaliteter end hos dyr. Det er jo afgørende, at vi ikke ser bort fra, at mennesker fungerer i samfundsmæssige sammenhænge og lever i kraft af dem. Derfor skal jeg nu karakterisere menneskers psykiske fungeren i sådan en sammenhæng ud fra Holzkamps og mit arbejde. Forbindelserne mellem de enkelte begreber, jeg præsenterer, så de danner en teori, er forankret i sammenhængen i praksis mellem individuelle subjekter og det samfund, de lever i.

Mennesker er helt grundlæggende individuelle subjekter, altså oplevende og handlende væsener. De er også kropslige væsener, og derfor befinder de sig altid på et særligt konkret ståsted og situation i den samfundsmæssige verden. Herfra har de deres eget umiddelbare førstepersons perspektiv på sig selv og deres verden. De er situerede. Det gælder selvfølgelig os alle. Vi kalder det derfor hvert mit subjektive perspektiv, ståsted og situation. Hvordan vi har det her og nu i den sammenhæng, fremstår for os i vort umiddelbare subjektive befindende. Det afhænger primært af, hvilke betydningsfulde handlemuligheder ståstedets og situationens handlespillerum byder os, og som vi kan realisere med vore hidtil udviklede handleevner. I vort umiddelbare befindende, og under det, indgår vore psykiske processer i form af konkrete sansninger, iagttagelser, tanker, følelser, motiver, forestillinger og erindringer i en bestemt konfiguration i forhold til vore handlemuligheder. Under udførelsen af vore handlinger trækker vi på disse psykiske processer, og vi ændrer dermed, hvilke der træder tydeligst frem, og hvordan de spiller sammen, afhængigt af hvad der dukker op, som

vi må forholde os til for at komme videre. Samspillet mellem vore psykiske processer, og hvilke der fremstår tydeligst for os, varierer altså. I vort subjektive befindende kan vi også forholde os til de forskellige psykiske aspekter og deres kilder for bedre at forstå, hvorfor vi har det som vi har det, og hvad vi kan og vil gøre. Således kan vi zoome ind på bestemte aspekter i det, genoverveje og omvurdere det, og på den måde ændre vort umiddelbare befindende og handleberedskab.

Vore umiddelbare muligheder og vort subjektive befindende på vort ståsted påvirkes også af den samfundsmæssige sammenhæng, vi lever i, og som vor umiddelbare situation indgår i. Holzkamp (1983) kritiserer den udbredte opfattelse i klassiske samfundsteorier, at et individuelt subjekt skulle være bestemt af den samfundsstruktur det lever i. I sin umiddelbare situation kan det enkelte subjekt jo forholde sig til, hvordan dets muligheder her er formidlet af den overordnede samfundsstruktur, og lade det influere, hvordan det handler her og nu. På det praktiske plan indgår de individuelle subjekter jo altid i strukturen i det samfund, de lever i, og de må forholde sig til den, når de handler.

Desværre har psykologien forsømt at oparbejde, hvordan individuelle subjekter er forankret i den samfundsmæssige praksis, og andre samfundsvidenskaber har primært leveret et marionetdukke-agtigt bud på, hvad det vil sige at være et individ i et samfund. Jeg har i stedet udbygget vore begreber om social praksis og om individuelle subjekters deltagelse heri. På den måde vil jeg forbinde vor teoretiske forståelse af psyke og samfund ud fra, hvordan de hænger sammen i konkrete individers konkrete liv som situerede deltagere i samfundets forskellige praksisser. Det kan også bruges til at udvikle bedre og mere dækkende teorier om vort fags praksisser. Mit vigtigste forskningsprojekt der bidrog til alt dette var et meget frugtbart projekt om psykoterapi i dagliglivet, som jeg kommer ind på senere. Desværre havde jeg så travlt, at jeg måtte arbejde med det indimellem meget andet i en årrække, men det viste sig også at have sine fordele, for så kunne min teoriudvikling og min analyse af projektempirien få mere inspiration fra min deltagelse i andre praksisser ud over selve projektet. Det gælder både empiri og analyser fra vore teori-praksis-konferencer, mit virke som terapi-supervisor, andres teoretiske arbejder og forskningsprojekter, mine udlandsophold og deltagelse i kongresser, mine forskerkurser og vejledning af projekter og opgaver, og min undervisning og læsning. Der er kort sagt mange andre kilder til ny erkendelse end dem, der normalt står om i metodebøgerne.

Jeg skal nu kort skitsere de vigtigste begreber, jeg har lanceret. Sammenhængen mellem begreberne – altså det der gør dem til en teori – er som sagt forankret i, hvordan

det, som begreberne refererer til, er forbundet i individuelle subjekters deltagelse i social praksis.

Et individuelt subjekts nuværende ståsted og situation indgår almindeligvis i en særlig samfundsmæssigt struktureret social kontekst et bestemt sted i den samfundsmæssige praksis. Det kunne være et hjem, en arbejdsplads, en uddannelsesinstitution, et auditorium, osv. En social konteksts praksis tjener et særligt formål. Derfor er den arrangeret på en særlig måde. Bestemte individuelle subjekter har adgang til at deltage i den, og de deltager i dens praksis fra forskellige positioner med delvis forskellige opgaver, ansvar og handelsspillerum. Det enkelte subjekts deltagelse har derfor en særlig betydning for ham eller hende, som præger hans eller hendes særlige befinde i konteksten, og giver ham eller hende grunde til at deltage på en særlig måde i dens praksis. Relationerne og samspillet mellem deltagerne bliver både præget af indbyrdes forbundethed, alliancer, modsætninger og konflikter. Der bliver noget delvis fælles og delvis forskelligt på spil for de enkelte deltagere, og de udvikler forskellige personlige 'concerns' i forhold til, hvad der sker i kontekstens praksis og til deres egen andel i den. Jeg benytter det engelske begreb concern, fordi jeg ikke har kunnet finde et dækkende ord på dansk. Det rummer både vore anliggender, engagementer og bekymringer, altså et bredt spektrum af vort forhold til det, vi er optaget af.

Bemærk at jeg opfatter det enkelte subjekt som en særlig deltager. Det lever ikke som en omnipotent ener, men ved at tage del i og blive en del af noget mere omfattende, der også er op til andre end bare mig. De vigtigste ændringer af den bestående praksis kan heller ikke realiseres af et enkelt egenmægtigt individ. De kræver, at deltagerne griber ind i den og tager del i at ændre den – hvad end det foregår i fællesskab, i stridende alliancer eller i indbyrdes konflikt.

Men den samfundsmæssige praksis er også struktureret sådan, at de enkelte subjekter må deltage i flere forskellige praksisser i flere forskellige kontekster med forskellige formål, arrangementer, positioner, opgaver, ansvar, andre deltagere, handlespillerum osv. Det er ovenikøbet tilrettelagt på forskellige måder, hvem der har legitim adgang til at deltage i en bestemt kontekst, og over hvor lang tid. I løbet af deres liv kommer de enkelte subjekter således til at deltage i atter andre kontekster. Individuelle livsforløb rummer altså en varierende kontekstuel sammensathed. Et samfunds struktur viser sig på mange måder i reguleringen af de forskellige kontekstuelle praksisser og af adgangen til at deltage i dem.

For det enkelte subjekt har dets deltagelse i forskellige kontekster forskellige betydninger. Det befinder sig forskelligt i dem og har forskellige grunde til at ville deltage og forskellige personlige concerns i forhold til dem. Relationerne og samspillet

mellem deltagerne er også forskellige med forskellige former for indbyrdes forbundethed, alliancer, modsætninger og konflikter, sammen med og mod forskellige andre deltagere i de forskellige kontekster. Når en deltager bevæger sig fra en kontekst over i en anden, kan han eller hun blot lade sig drive med strømmen, eller gøre det for at forfølge bestemte personlige concerns, som kan eller nødvendigvis må realiseres på den måde.

Den praktiske opdeling af deltagerens liv i forskellige kontekster indebærer, at de kommer til at leve en sammensat tilværelse. For at få deres sammensatte tilværelse til at hænge sammen, og forebygge at den ikke falder fra hinanden, må de enkelte subjekter i et vist omfang tage stilling til de enkelte praksisser og udvikle personlige standpunkter om, hvad de går ind for og imod i dem, og hvorfor og hvordan de vil deltage i dem. De må også udvikle en daglig livsførelse, der kan sikre den indre sammenhæng i deres liv på tværs og sikre, at de får gjort, hvad der er vigtigst for dem. Et af midlerne hertil er at indføre forskellige rutiner, som kan sikre, at der bliver god tid til daglig til alt det, der er vigtigst for dem. Rutinerne styrker også koordineringen af nødvendige aktiviteter mellem deltagerne, men de enkelte deltagere i en fælles praksis har ofte forskellige præferencer for, hvor fastlagt timingen, og måden rutinerne udføres på, skal være for, at det bliver et passende liv for dem. Nogle foretrækker en løsere regulering, så dagene ikke kommer til at ligne hinanden for meget, og så der er god plads til variationer og afvekslinger i dagligdagen, mens andre foretrækker en fastere regulering, så rutinerne ikke bliver forsømt. Alt dette indgår i, hvordan deltagerne søger at afveje og kombinere at både genskabe og udvikle det liv, de nu fører. Under alle omstændigheder må de deltagende subjekter lære at føre deres dagligliv (Dreier, 2015b). Den udfordring ophører aldrig. Det er en open-ended læreproces.

Om terapiforskning

At forbinde teoretisk grundforskning med anvendt forskning og direkte deltagelse i psykologpraksis har som sagt været meget givende og spændende for mig i mit arbejde. Derfor er den sidste del af forelæsningsen om anvendt forskning, om min egen anvendte forskning og om noget af det, jeg har deltaget i inden for det kliniske praksisfelt.

Mainstreamforskningen i terapi har overtaget mainstreampsykologiens to grundantagelser, som jeg nævnte tidligere: Psyken er en sjæl, et særligt indre organ, og psykiske egenskaber, herunder psykiske problemer, udforskes som en reaktion, der er forårsaget af en isoleret ydre påvirkning. I forskningsprojekter laver man derfor en manual for behandlingen, som terapeuten nøje skal følge, og behandlingens effekt udforskes

som forårsaget af den teknik, manualen bygger på. Alt andet, i og udenfor terapirummet, lades ude af betragtning. Ved hjælp af isolation og kontrol vil man altså bevise, hvad en sikker og effektiv praksis, og en sikker viden om den, består i. I det almindelige arrangement af terapipraksis foregår terapien jo også i et lukket rum, hvor alt andet holdes ude som potentielle forstyrrelser, så terapien får en særlig fortrolighedsrelation. Det bekræfter tilsyneladende mainstreamopfattelsen af terapiens virkemåde. Men også kun tilsyneladende, for terapien hænger jo alligevel sammen med en masse andet, og klientens problem skal ændres sammen med en masse andet i hans eller hendes liv. Selv en terapiteknik virker ikke alene uden sammenhæng med noget andet. Så mainstreamopfattelsen er både utilstrækkelig, upræcis og upersonlig. Det er den også for de praktiserende terapeuter i rummet. Når den teknik, der skulle virke, ikke lige virker som den skal, bliver terapeuten let usikker på, om han eller hun gør det godt nok og rigtigt. For selv når man anvender samme generelle teknik, virker den jo ikke ens i alle tilfælde. Der gemmer sig jo masser af individuel variation i en normalfordeling af enkelttilfælde. Den problematik er særlig graverende i et praksisfelt, der netop arbejder med forskellige enkelttilfælde, som lever i forskellige sammenhænge, med forskellige muligheder og forskellige grunde til at få forskellige problemer og ville forskellige ændringer.

Sådan en kritik lå i min søgen efter en anden tilgang til terapiforskning, som skal kunne bidrage til at udvikle terapipraksis. Det førte til det projekt, jeg omtalte tidligere, og til bogudgivelsen "Psychotherapy in Everyday Life" (Dreier, 2008; se også Dreier, 2015a; 2016). Jeg ville udforske psykoterapi ud fra klienternes perspektiv, altså ikke kun fra teknikkens eller terapeuternes perspektiv, men tværtimod ud fra klienternes perspektiv. Terapien er jo til for at hjælpe klienterne med nogle problemer, der er opstået og udspiller sig i forhold til deres dagligliv uden for terapirummet. I stedet for at udforske klienternes forandringer som en effekt af terapeuternes teknikker, ville jeg tættere på og dybere ind i klienternes forandringsprocesser i deres konkrete liv og situerede praksisser. Det er faktisk den første undersøgelse nogensinde af klienters forandringer på en bredere og konkret praksisforankret måde. Det chokerede mig at opdage det. For terapi er jo til for klienternes skyld, så det er et dybt paradoks. Men klientperspektiver anses ikke for særligt valide data, og hvis de undersøges, er det mest for at få deres perspektiver på deres terapeut. Mine projektplaner blev ligefrem mødt med frygt for, at sådan en undersøgelse ville kunne forstyrre behandlingen. Vi indbyggede et tjek på det i designet, og det gjorde den ikke i mine cases. Vi undersøgte et lille antal familierapier med mig som den ene terapeut, bandede samtalerne, og en forskningsassistent interviewede klienterne med mellemrum hjemme indtil et halvt år efter deres terapi sluttede. Interviewene omhandlede deres løbende dagligliv,

ændringer i det og i deres problemer, samt deres opfattelse af samtalerne i forhold til ændringerne i dagliglivet. Det er med andre ord en undersøgelse af nogle subjekter i deres sociale praksis. Den teoriudvikling, jeg har talt om, er i høj grad inspireret af at sidde med de data og skulle finde ud af at analysere dem. Jeg analyserede dem med min baggrundsteori og udbyggede og reviderede den i forhold til, hvad der viste sig nødvendigt og frugtbart for at udvikle analysen. Jeg kan kun nå at fortælle jer meget lidt om, hvad vi fandt. I bogen analyserer jeg udførligt den case, der rummede de mest frugtbare data til at dække de mange relevante aspekter i deres indbyrdes samspil og sammenhæng.

Jeg anser jo ikke bestemte teknikker i samtalerne som årsagen til, at klienternes problemer i deres dagligliv løses. I stedet analyserer jeg samtalerne som en særlig begrænset del af deres dagligliv i en periode og som en særlig del i deres ændringer af deres problemer i dagliglivet. Hvad fremhævede klienterne da om forholdet mellem deres terapisaftaler og deres dagligliv? For dem er det noget helt særligt at tale med os i terapirummet. Vi spørger om nogle andre ting, og samtalerne forløber meget anderledes end derhjemme. Men vi er og bliver fremmede for dem, og fremmede siger tit noget andet, og man opfører sig anderledes over for dem. Hjemme bliver samtaler derimod hurtigt afsluttet, skifter emne eller ender i skænderier. Egentlig synes de aldrig, at de taler rigtigt sammen derhjemme. De løser heller ikke deres problemer ved at tale om dem. Sådan bliver det ved med at være, hele vejen igennem deres terapiforløb og så længe vi har kontakt med dem. De løser ingen problemer derhjemme ved at sætte sig ned sammen og tale om dem. Meget af det, de siger i samtalerne, tager de heller aldrig op bagefter. Det drukner i deres dagligliv. Men de griber selektivt fat i noget bestemt, og de omtolker, hvad vi sagde, når de tager det op derhjemme. Det overrasker os tit, hvad de tager op, og hvad de lader ligge. Nogle gange chokerer det os, fordi de nærmest vender det, de tager op, til det modsatte af, hvad vi sagde og kan se i vor båndudskrift, at vi har sagt. Men vi er der jo ikke til at opdage det. At det er sådan, ses kun i kraft af interviewene. Klienterne tillægger os også råd, som vi ikke har givet, og som snarere udtrykker deres egne, senere omtolkede opfattelser. På den måde bruger de os i deres indbyrdes konflikter. Som terapeuter bliver vi omstridte personer i deres konflikter. Ja, konflikter mellem dem er blusset op igen, efter de er begyndt i terapi sammen. Den genopblussen er faktisk det første tegn på, at de på ny engagerer sig i at skabe ændringer. Der bliver ved med at være konflikter om deres ændringer, så længe vi har kontakt med dem. Men konflikternes dynamik og indhold, og deres måder at løse dem på, ændrer sig. Samtalerne er heller ikke i deres tanker hele tiden. De tænker mest på dem kort tid efter hver samtale, og kort tid før hver samtale. Ellers foregår der så meget andet i deres liv. Før de kan bruge noget bestemt

fra samtalerne, må de også først tænke lidt mere over det. Men de synes dog også, at de må tage sig sammen og få gjort noget ved problemerne, mens de går til samtaler. Det skylder de terapeuterne, og ellers kunne vi jo måske også finde på at spørge dem næste gang. De reflekterer også over deres befindende, situationer og problemer på forskellige måder i samtalerne, og når de befinder sig forskellige andre steder. Og de enkelte familiemedlemmers ændringer har forskellig dynamik og timing. I begyndelsen venter de mest på, at en passende situation og lejlighed til at forsøge en ændring måtte dukke op. Det gælder da om hurtigt at finde en passende måde at bruge situationen på, inden den forløber videre, og lejligheden bliver forpasset. Så de skal være så tæt på at vide, hvad de vil gøre, at de kan reagere hurtigt. Det kræver en vis afklaring. Der indtræffer også forskellige, positive eller problematiske, uventede eller ventede begivenheder, som de forsøger at koble deres ændringsforsøg på. Fortrolige venner kan give gode råd og blive koblet på i en alliance, og gruppeaktiviteter kan byde på opdukkende muligheder. Andre kilder kan også inspirere til genovervejelse og nye måder at forsøge ændringer på: Noget de overværer, hører, ser eller læser om kan få dem til at genoverveje og ændre deres forsøg. Hertil kommer, at for at ændringsforsøg kan gøre en holdbar forskel, må de forfølge dem på lidt forskellige måder, igennem flere situationer og kontekster og med forskellige spillerum for dem. Men komplicerede ændringer fuldendes ikke på en gang, så de må kunne finde ud af at komme tilbage til dem senere ved passende lejligheder. I det hele taget må de udvikle deres ændringsforsøg hen igennem hele forløbet.

Alt dette tegner et anderledes billede af terapiens proces, dynamik og forløb end det, forskningen og fagområdet almindeligvis præsenterer. Jeg vil nu kort fortælle lidt om terapien i den case, jeg analyserede i bogen. Familien blev henvist, fordi den yngste datter på 12 år led af angst. Den vælder op i hende, uden at hun rigtig forstår, hvorfor og hvornår, og hvad hun kan gøre. Så hun har brug for hjælp til rigtig mange ting og lever et tilbagetrukket liv derhjemme, når hun ikke er i skole. Et par år tidligere havde hendes ældre søster været i individuel terapi for beslægtede problemer. I terapien arbejder vi også med andet end pigens angst såsom deres omsorg, tillid, ansvar, forældreskab, venskaber, skoleliv og fritidsliv – med særlig vægt på, hvordan det hænger sammen med hendes angstproblemer. Det må jeg springe over i dag, for at koncentrere mig om symptomet angst. Blot må jeg nævne, at vi selvfølgelig både arbejder med deres direkte omsorg for hinanden derhjemme og med deres indirekte omsorg for fx pigens liv, når hun er andre steder. Det er en vigtig skelnen i forhold til de omsorgsproblematikker, der var centrale for hele familien. Teoretisk anser jeg angst for at være en subjektiv emotionel vurdering af at miste grebet om sin konkrete situation og sig selv i den uden at kunne se, hvad man kan stille op. Angsten forløber lidt forskelligt

i forskellige situationer, men den kan blive så påtrængende og hyppig, at pigen selv og andre omkring hende tolker den som udtryk for en generel indre personlig egenskab. Forståelsen af dens oprindelse kan også blive forskudt over i andre kontekster end der, hvor den opstod. Da vi møder hende og familien, ser de hendes angst som udtryk for en særlig, uforklarlig og uforanderlig indre svaghed. Den tolkning anser jeg tværtimod som et udtryk for, at hun, og de, ikke har kunnet overvinde hendes angst, og ikke ved hvad de skal stille op.

Ved terapisaftalernes begyndelse fortæller de os om problemsituationer. Imens prøver vi at finde en aktuel, subjektivt relevant problemsituation for pigen, som ikke er for svær at tage fat i og undersøge, så vi kan bruge den til at komme i gang med at forsøge ændringer og bygge dem op sammen med hende og resten af familien. Vi foretrækker problemsituationer, der hører til de vigtigste sammenhænge for en 12-årig, der holdes tilbage derhjemme af sin angst, mens vennerne udvider deres aktiviteter og fællesskaber andre steder, så afstanden mellem hende og dem øges. Vi laver situerede analyser sammen med hende af flere forskellige problemsituationer, for at finde frem til andre handlemuligheder for hende, så hun kan undgå angstanfald. Vi arbejder selvfølgelig også med hendes tvivl og usikkerhed om, hvad hun kan gøre, hvis der opstår noget uventet, eller det går skævt undervejs, og hun alligevel overvældes af angst. Og endelig tydeliggør vi konsekvenserne af at undlade at forsøge ændringer i form af at måtte leve med begrænsninger, afhængighed, tomhed og kedsomhed. Vi bruger teori til at guide vore analyser, undersøge, stille spørgsmål, vise sammenhænge samt til at guide hendes søgen efter relevante handlemuligheder og hvordan hun og de kan gribe dem – selvfølgelig alt sammen formuleret i dagligsprog. Og vi vender tilbage til tidligere bearbejdede situationer i senere samtaler for at følge op på, hvordan det går i dem. Ved at prøve forskellige men lignende ændringer i flere forskellige situerede sammenhænge lærer pigen gradvis at finde ud af, hvad hun kan gøre i forskellige konkrete situationer. Hendes forståelse af sin angst bliver i stigende grad praksisforankret og situeret i stedet for, at hun blot forstår den som noget, der vælder op i hende. Den er jo forbundet med forskellige muligheder, risici og betydninger for hende i hendes forskellige deltagelser i forskellige praksissammenhænge. I de forskellige situationer er hendes oplevelse af sin angst og dens forløb også forbundet med forskellige sansninger, iagttagelser, forestillinger, erindringer, tanker og motiver i hendes umiddelbare angstfyldte befindende.

På et tidspunkt kommer hun til en samtale og fortæller glad om en meget vigtig mulighed, der dukkede op, og som hun kunne gribe på egen hånd og realisere uden problemer. Det bliver et gennembrud og vendepunkt for hende. Fra nu af får vore bidrag primært et mere tværgående og almengørende sigte. De handler om hendes – og deres

– problemforståelse og selvforståelse. Vi fremhæver, at der både er noget fælles og forskelligt ved, hvorfor angst dukker op, og hvordan den forløber og kan tackles i forskellige konkrete situationer. Den er et gennemgående udtryk for hendes usikkerhed over, hvordan hun kan klare sig i de forskellige situationer, men den usikkerhed er nu under ændring, efterhånden som hun begynder at tro på, at hun faktisk kan. Det er hendes angst derfor også. Da terapien startede, var hun og de tværtimod kommet frem til at forstå hendes angst som udtryk for en særlig indre brist i hende – altså en rent personaliseret opfattelse af hendes problem som en abstrakt indre egenskab. Vi fremhæver, at sådan en opfattelse virker som en problematisk overbygning på de konkrete problemer for hende. Den stiller sig i vejen for, at hun kan overvinde dem og slører hendes og deres blik for de situerede muligheder for at kunne det. I forhold til hvad jeg har sagt tidligere, svarer det til, at en abstrakt indre egenskab fastfryser en bestemt sammenhæng mellem situation i verden, aktivitet og psyke, så den indre egenskab får en altoverskyggende betydning. Endelig må jeg nævne, at vi arbejder med forskellige aspekter ved hendes og deres daglige livsførelse, hjemme og andre steder, sammen og hver for sig, fordi ændringerne i hendes og deres liv kun kan lade sig gøre og fastholdes, hvis de integreres i ændringer af hendes og deres livsførelse. Fra nu af kan hun og de fortsætte uden os, så terapien afsluttes.

Kritik

Til slut vil jeg komme med nogle bemærkninger om kritik. Hvad jeg har fortalt fra denne terapicase, er et eksempel på, at vi som psykologer må belyse og arbejde med sammenhængen mellem subjekters problemer og deres liv som deltagere i praksissammenhænge i vort samfund. At gøre det er et led i en kollektiv læreproces om vore liv og indretningen af vort samfund og et særligt vigtigt bidrag, som netop psykologien kan og må yde til kritik, ændring og arrangement af vort samfund. Der er i det hele taget vigtige faglige grunde til, at kritik er en nødvendig del af vort arbejde og af at udvikle vort fag i teori og praksis. Kritik er ikke noget, vi kun bedriver i vor fritid. Den er jo knyttet til vor fælles samfundsmæssige praksis, hvad end det er kritik af forskningen, vore metoder og teorier, vort fags anvendelser eller vore institutioner i forhold til de mennesker, vi skal tjene. Det er også kritik af mig selv og andre i vort fælles liv og af de problemer, vi støder ind i og hænger fast i. Kritik skal kunne begrundes i forhold til vore liv, og her skal den gribes. Kritik af begrænsninger skal tydeliggøre, hvilke muligheder vi har for at komme ud over dem, og hvilke behov der er for det. At udpege andre nye muligheder, styrke og udvide dem er en central del af den kritiske praksis. Den skal identificere gode grunde til ændringer og afdække handlemuligheder og alliancer for det. Kritik er altså ikke et mål i sig selv, men et middel

til at identificere og analysere problematiske begrænsninger, og hvad vi må gøre op med for at overvinde dem. Og den er et middel til at udbrede en fælles forståelse af dette. Men kritik må også tydeliggøre, hvad og hvem der står i vejen for at gøre det. Det kritisk-psykologiske subjektstandpunkt er jo et alment subjektstandpunkt. Vi har alle hver vort subjektstandpunkt. Og vi kan alle handle sådan ud fra vort standpunkt, at vi krænker andres muligheder, når vi forfølger vore egne. Kritik omfatter altså alles nødvendige selvopgør med, hvordan vi hver især i vor praksis begrænser andre og os selv, og hvad vi må og kan gøre for at komme ud over det. Det ville være et underligt subjektstandpunkt, hvis det ikke også rummede selvkritik.

Tak.

Fælles diskussion

Tilhørerspørgsmål: Tak Ole. Der er noget med det her med klinikken og den kritiske psykologi, som jeg spekulerer lidt over i forhold til, at du nævner, at du ikke er enig med en af dine klienter, medforskere eller hvad vi kalder det, i forhold til, at du tænker, at hun har nogle teorier, nogle særlige forståelser, som hun bringer i spil i forhold til sin egen person, der låser for at se, hvordan problemet egentlig er en del af nogle bestemte sammenhænge og praksisser osv. Det, jeg kommer til at tænke på i den forbindelse er, hvad vi egentligt gør inden for den kritiske psykologi, når vore klienter er uenige? Der er jo et begreb om sygdomsindsigt i den kliniske psykologi: Hvis bare vore klienter forstod, at de har den og den lidelse, ville der ikke være noget problem, fordi så kunne de efterleve alle de her forskellige ting, vi synes de skal. Det kan man jo af gode grunde forholde sig kritisk overfor, men risikerer vi ikke at løbe ind i det samme problem med den kritiske psykologis tilgang til klinikken? Altså at de skal forstå, at de har standpunkter og handlemåder osv., og at det altså ikke er en hjernefejl, der gør, at de har angst. Og hvis bare de indser det, så skal de nok få det godt.

Ole: Jeg vil sige, at vi går ind i deres praksis, vi går ind og spørger folk: Hvis du bruger den ene opfattelse, eller hvis du bruger en anden, hvad fanger de forskellige opfattelser af vigtige ting i den praksis, som problemerne befinder sig i og er en del af? Hvis man ser på det på en bestemt måde, hvilke vigtige muligheder kan man så få øje på? Og hvis man i stedet ser på det på en anden måde, hvad er det så, der tegner sig? Jeg rejser ikke en teordiskussion med mine klienter, for det skal jeg ikke. Det er og må være det konkrete problem, de står i, som vi er sammen med dem om. Vi er jo for eksempel ikke sammen med dem om en uddannelse, men om at løse nogle problemer i deres livspraksis. Og de problemer ændrer sig jo også i takt med, at de ændrer opfattelse. Det jeg nævnte før om angsten, nævnte jeg faktisk opsummerende for dem. Altså jeg

sammenfatter for dem. Og når de begynder at se på deres problem i sammenhænge, og på at angsten varierer, og på de forskellige ting de kan gøre ved den i forskellige sammenhænge, så fremhæver jeg, at der også er noget fælles ved den. Så jeg sætter ord på noget af det, som de næsten er nået frem til, og som de har brug for for at kunne komme videre. Det er hvad jeg vil sige om det. Jeg har kun én gang oplevet, at en klient med et smil sagde til mig, at ”jeg går til Ekstrabladet”. Det gjorde han så selvfølgelig ikke.

Tilhørerspørgsmål: Hvorfor tror du, eller I, ikke, at der er flere af den her slags perspektiver i psykiatrien, og tror I, at der er mulighed for, at det kan blive en større del af psykiatrien?

Ole: Psykiatrien er, først og fremmest, et medicinsk speciale, der ledes af medicinsk uddannede fagfolk. De har en uddannelse, der følger de metoder, jeg har talt kritisk om. De tænker i sygdoms enheder, som har noget fælles i sig: Har man en specifik diagnose, skal man derfor gøre sådan, for det er der evidens for. Det er den diskussion, jeg har fremlagt her i dag, og som jeg ville kunne rejse. Det handler jo ikke om, at man nødvendigvis på en arbejdsplads eller et center skal have en teoridiskussion, men om, hvad bestemte teorier og metoder peger på og fører til i praksis. Hvad kan vi få fat på? Og hvad får vi ikke fat på, hvis vi forstår og handler på den ene måde, eller hvis vi forstår og handler på den anden måde? Så det handler for eksempel om, hvad et bestemt problem betyder for folk i dagliglivet. Hvad hænger det sammen med? Er det ens for alle? Hvordan er det forskelligt hos forskellige berørte personer? Osv.

Tilhørerspørgsmål: Er der nogen, der ved, om der bliver lavet forskning i lidt bredere terapeutiske metoder, der også integrerer kontekst for eksempel?

Ole: I psykiatrien er der jo historiske bevægelser, som har villet gøre den bredere og udvide dens praksisformer, og hvor man har udført forskning i konteksten for at blive klogere på sammenhængen og på, hvad man bør gøre. Der har været forskellige community-psykiatriske og distriktskykiatriske bevægelser. Men problemet hænger også sammen med psykiatriens særlige institutionalisering. Det er i høj grad et institutionelt problem. Her kommer jeg til at tænke på et kursus, jeg holdt engang på et distriktskykiatrisk center, hvor jeg prøvede at sige, at de som center hang fast i det problem, at de fungerede som hospitalets forlængede arm. De skulle egentlig snarere, for mig at se, sørge for, at så mange patienter som muligt med så mange forskellige problemer som muligt kunne blive og leve uden for hospitalet. Men fordi de tænkte på den traditionelle psykiatriske måde, kommer de til at trække dem tilbage til hospitalet. De fokuserer på en diagnosespecifik behandling fremfor på, hvad man kan gøre i en livssammenhæng uden for hospitalet, så patienterne kan leve bedre der. De er optaget af

at komme frem til en bestemt diagnose og af den bestemte behandling, der så hører til. Distriktspsykiatrien burde omvendt være en slags forpost, der hjælper med at holde folk uden for hospitalerne og med at forbedre deres liv uden for dem. Men den kommer til at trække dem tilbage til hospitalerne på grund af den måde, den tænker på og arbejder med patienter på. Det er synd, for der har været stærke tværfaglige bestræbelse i psykiatrien. Det er en lang og meget vigtig diskussion. Jeg har lavet meget sundhedsforskning i mit arbejde, ikke kun i forhold til psykiatri, men i det hele taget. Her har jeg argumenteret for en anden måde at forstå sygdom og sundhed på, og for hvordan man kan organisere arbejdet i praksis. Jeg tror, det er det, man skal fokusere på. I øjeblikket må enhver, der bruger en snævrere funderet psykologisk opfattelse, blive generet af, at der er noget, de på en eller anden måde ikke rigtigt kan indfange og adressere, og så prøver de enten at skubbe det fra sig igen eller at indordne det under deres hidtidige opfattelse, frem for at tage skridtet fuldt ud og åbne op for behovet for at nytænke faget og dets praksis ud fra en bredere subjekt- og praksisforståelse.

Tilhørerkommentar: Jeg har faktisk også en kommentar til det spørgsmål. Til den alternative forelæsningsrække, for lang tid siden, havde vi Sofie Pedersen med. Hun havde været på et ophold i Japan, hvor hun så på nogle borgere, som gennem noget querying formåede på en eller anden måde at se anderledes på deres diagnose, som de havde fået i psykiatrien (Pedersen, 2021). Og det var et kritisk perspektiv.

Ole: Jeg vil jo gerne have det forankret i, hvad de berørte gør med deres problemer og deres behandling i deres daglige liv. Det er det, jeg synes, I skal tænke på. Dvs. ikke bare for eksempel at forstå en diagnose, men hvad gør den ved deres måde at leve på? Det synes jeg er det afgørende.

Tilhørerkommentar: Jeg er ikke ekspert på det her område overhovedet, men jeg kommer i tanke om, at man i psykiatrien lige nu arbejder meget med noget, der hedder Recovery, som handler om, at man spørger patienterne, hvordan psykiatrien omkring dem har indvirkning på deres egne handlemuligheder, og hvordan de forholder sig til den. Det er på et tidligt stadie, har jeg fornemmelsen af. Man har mentorordninger for at vise, hvordan man kan leve og handle med psykiske lidelser. Så der sker noget, synes jeg.

Ole: Ja, det er rigtigt. Der er mange forsøg på at skabe bevægelser og steder, hvor man har prøvet at tage netop det op. Hvis jeg skal sige noget i forhold til det, jeg har stået og sagt her, så ville jeg godt have, at de tænkte praksis- og livssammenhængen bredere ind i forhold til Recovery. Ellers ender man let tilbage ved sygdommen som proble-

met, men man skal jo leve med problemet i en sammenhæng. Jeg synes, man har brug for viden om, hvordan problem og sammenhæng hænger sammen med hinanden.

Tilhørerspørgsmål: Jeg tænkte på et andet emne, hvis det ikke gør noget. Du, Ole, har jo været, som nævnt i starten, engageret i studenterpolitik, og selvfølgelig også haft et langt forskerliv og et stort indblik i universitetet. Der er et par spørgsmål, som jeg selv har tænkt meget over, især i de her år, hvor der har været ført en kritik af den ensretning, vi studerende ser på Institut for Psykologi og andre steder. Hvilke faktorer bidrager til den udvikling, hvorfor ser vi den i dag, og hvor lang tid har vi set den? Selv tænker jeg på politiske reformer, offentlig diskurs om videnskabelighed eller arbejdsmarkedets interesser, men jeg tænker i hvert fald ikke, at det nødvendigvis er enkelte mennesker, der sidder på deres kontorstol og tager de her beslutninger selv.

Ole: Kampen om forskningsmidler vil jeg sige er afgørende. Den er knyttet sammen med en kamp om anerkendelse, som bidrager til psykologisk ensretning, og som bestemmer, hvilket indhold man kan arbejde med. Der er sikkert flere ting. Der er også nok noget personligt i det. Det kan jo også spille en rolle, men det er klart, at det ikke er hovedproblemet. Kampen om forskningsmidler hænger også sammen med et økonomisk pres, fordi man tænker, at man kun kan bevare sit job og sin karriere, hvis man arbejder inden for bestemte traditioner og metoder.

Tilhørerkommentar: Vil du ikke uddybe det? Hvad er det, der gør, at nogle retninger eller forskningstraditioner bliver mere fordelagtige?

Ole: Jamen, du har to ting. Evidensbevægelsen er en af dem, da den rangordner metoder og forskning. En anden er tidsskrifts- og publikationsrangordninger, som er med til at styre universitetet økonomisk ved at styre, hvilken forskning der kan udgives. De er ikke kun et styringsmiddel, fordi de giver bestemte udgivelsesmuligheder, men også fordi institutterne og universiteterne evalueres ud fra dem. Det mener jeg er helt afgørende for, hvad der sker lige nu.

Jeg vil gerne sige en ting til. Jeg var med til at hindre rektor adgang til det besatte Psykologisk Laboratorium i 1968. Nu har I lavet besættelse og mere til, så jeg vil sige til jer: En styreform varer ikke evigt [Jubel og klapsalve bryder ud i forelæsnings-salen]. Den har sine indbyggede svagheder, og de vil efterhånden genere stadigt tydeligere, og desuden vil der også være folk, der har interesse i at brede psykologien mere ud. Det er jo ikke fordi det hele er styret 100 procent. Der vil også altid være noget andet, selv om man forsøger at få en bestemt styring sat fuldstændigt igennem. Så på et eller andet tidspunkt vil der kunne komme ændringer, og så gælder det om at være klar til at bruge de åbninger og brydninger, der træder tydeligere frem til at få lukket

endnu mere op og skiftet retning. Det kræver, at vi har et andet, bedre og mere relevant faggrundlag, vi kan trække på.

Tilhørerspørgsmål: Jeg håber du vil bære over med mig, for min viden om kritisk psykologi er lidt begrænset, men jeg vil dog spørge, om den kritik der bliver rejst imod mainstreampsykologien er monolitisk? Altså er der nogle andre retninger, der står uden for mainstreampsykologien som kunne stille spørgsmål til den tilgang, du har præsenteret for os her i dag?

Ole: Ja, det er der da. Der er masser af diskussion i psykologien, og masser af strid om, hvordan og hvorledes man skal forstå fagets genstand, og hvordan man skal forske. Absolut. Men med det, jeg har sagt i dag, har jeg villet fremhæve en voldsom dominans af en bestemt metodekanon, og en bestemt forståelse af psyke inden for mainstreampsykologien. Nu citerede jeg Rubin før. Det er jo omtrent 100 år siden. Den kongres var i 1927, og nu er det 2023. Der er altid nogle grundproblematikker, som ligger og skurrer i faget, og de er med til at skabe en mangfoldighed af standpunkter, men de er også uforløste og vender tilbage i nye skikkelser. Det er egentlig det, jeg har fokuseret på: Det gamle vi nu ser i nye skikkelser.

Tilhørerkommentar: En meget hurtig kommentar til spørgsmålet om, hvorfor bestemte former for psykologi bliver prioriteret, og hvem der får forskningsmidlerne. Der er vel også det aspekt, at det langt hen ad vejen ikke er psykologfaglige personer, som uddeler forskningsmidlerne? Der er mange, der sidder på en arbejdsplads, hvor der er nogle argumenter i noget psykologisk forskning, som bedre passer til deres praksis, end dem der kommer fra fx kritisk psykologi.

Ole: Ja, men den styring, vi nu ser, strækker sig over mange forskellige fag. Den kan tilsyneladende bruges til at styre bredt med på tværs af forskningsfelter. Det tror jeg er afgørende. Den er vandret fra disciplin til disciplin. Den passer selvfølgelig ikke lige godt til alle discipliner, men den bliver brugt i rigtig mange af dem og giver forskellige problemer for disciplinerne. Den er en vigtig baggrund for den generelle statslige styring af forskningsprioriteringerne. Samtidig er det sådan at de fag, der passer bedst ind i de metoder, der fremhæves, og kan gøre sig bedst gældende med dem, får mest.

Tilhørerspørgsmål: For de alumner, der snart står og skal ud i praksis, som måske har fået, eller ikke fået, særlig meget kritisk psykologi fra det her sted. Hvor er der så størst behov for kritisk psykologi i praksis, tænker du?

Ole: Det er nu nok først og fremmest et spørgsmål om, hvor der er mest åbenhed for den kritiske psykologi og dens metoder. Der er også mange nye og uopdyrkede felter,

som man kan tage fat i. Tænk på, når vi taler om snæverheden i uddannelsen, at psykologi som fag, er et af de bredeste, man overhovedet kan forestille sig. Der findes jo ingen områder af tilværelsen, hvor der ikke også er noget psykologisk involveret. Hvis der er mennesker med, er der psykologi involveret.

Tilhørerkommentar: Hvis man nu ikke har læst helt vildt meget kritisk psykologi, og ikke kan citere Frankfurterskolen i søvne..., hvad vil du anbefale, at man starter med? Er der en god bog, du vil anbefale os, der gerne vil lære mere om det her?

Ole: Det spørgsmål er jeg faktisk lidt i tvivl om. Nu er der jo også mange kritiske strømninger i psykologien. Hvis det er den strømning, jeg arbejder med, er der ikke lavet en egentlig indførings-tekst på dansk. Det gør det lidt vanskeligt, så man får altid nogle kortere tekster. En dækker noget af den, og en anden dækker noget andet. Derfor afhænger det lidt af ens interesseområde. Hvis der kommer nogen fra behandlingssektoren, så vil jeg nævne én ting, og hvis der kommer nogen der arbejder med naturproblemer... Ja så ville jeg komme i vanskeligheder, men jeg ville prøve at lægge hovedet i blød for at finde på nogle tekster. Derfor har jeg ikke noget generelt svar til spørgsmålet.

Tilhørerspørgsmål: Kunne det ikke være godt at starte med ”den lyserøde”?

Tilhørerkommentar: Den er udsolgt, men der findes en temmelig utydelig elektronisk kopi vidst nok

Ole: Bogen hedder Den Kritiske Psykologi (Dreier, 1979) og udkom på Bibliotek Rhodos i 1979. Det er oversættelser af klassiske, tyske, kritisk psykologiske tekster, som jeg lavede tilbage i slut 70'erne. Jeg lavede oversættelserne og skrev en afsluttende diskussionstekst.

Tilhørerkommentar: Der er et eller andet med det der kritikbegreb, som frustrerer mig utrolig meget. Især i forbindelse med forhandlingerne under blokaden og kritikken af instituttet her. Til de forhandlinger med ledelsen, blev vi meget hurtigt enige om, hvad problemet var: 'At det hele er samfundets skyld', ikke? Men på en anden måde, så tror jeg også, at institutledelsen havde meget forståelse for, at det også er kampen om forskningsmidlerne, der er problemet. Det er netop de strukturelle ændringer og en enkelt metodekanon, der står hårdt og centralt i den måde, der bedrives forskning på nu. Men hvad skal vi så gøre ved det? Jeg tror, at vort perspektiv i blokadegruppen er, at vi da selvfølgelig skal gå sammen med ledelsen om at tale med dem, der tager de beslutninger og sige, hvad fanden laver I? Men det var ledelsen så ikke enige i. Som psykologer i en klinisk praksis kan vi jo med rette føre en kritik, forholde os kritisk og intervenere. Når vi er psykologer, kan vi gøre noget. Men når man som studerende

på et institut ikke har så meget handlekraft, sidder vi her og diagnosticerer og dechifrerer, finder frem til problematikker men kan knapt handle på dem.

Tilhørerkommentar: Som opfølgning på den kommentar, tænker jeg også, at en af de positioner, som jeg i hvert fald har tænkt os fanget i, gennem kritikken af instituttet, har været en eller anden underlig mellemposition mellem at stole på de voksne, indgå i dialog med dem eller gøre tingene selv. Det er lidt problematisk at blive ved med og banke på hos de herskende, når der ikke bliver svaret på en eller anden måde. Så i tråd med hvad der blev nævnt i introduktionen, tænker jeg også meget, at kritikken, når der ikke bliver svaret, må ligge i handling. Der var en enorm optrapning, da vi i første omgang forsøgte at diagnosticere problemerne ved ensretningen af psykologien her. Og først til sidst, da det var så tydeligt, at ledelsen kun lyttede med et halvt øre, og ikke kunne udføre det kritikken kaldte på, blev det nødvendigt for os studerende at handle. Det vigtige er bare, at kritikken ikke kun bliver til ord, men også føres ud gennem handling. Nogle gange er det bare svært at vide hvordan, og der er ikke meget hjælp at hente fra instituttet. Det hele kan ende i overleveret magtesløshed.

Ole: Altså det vi gjorde i 1968, det var at ændre eksamensformerne. Det var helt afgørende. Hvis der ikke var faste pensa med et ensidigt indhold, men indholdet gjordes bredere, så var kontrollen jo stærkt formindsket og udfoldelsesmulighederne stærkt øget, ikke? Jeg ved ikke, hvor meget I kan komme til det, men der kan da leveres meget tungtvejende pædagogiske argumenter for, at de nuværende eksamensformer er ensidige og for, at der skal være plads til at arbejde mere problem- og emneorienteret og ikke blot overblikorienteret og ensartet inden for disciplinerne. Det vil lukke op. Det vil også lukke op for jer. Jeg ved jo ikke, hvor lang tid det tager før alt det her bliver ændret, men det vil ske på et tidspunkt, og det vil gøre, at I får et bedre studieliv og et bedre studie ud af det.

Tilhørerkommentar: Til det om pensum og kritik. Jeg fik bare lyst til at betone problematikken ved, at nye studerende ikke ved, hvad de misser. Altså der ligger også en magt i, hvilket pensum der præsenteres for de nye studerende, og så er det svært at være kritisk uden viden om, at et andet pensum og dets indhold findes. Der synes jeg, at det her forum, som nogen har fået skabt, er en handling i en kritisk-psykologisk forstand, som giver nye studerende en mulighed for at høre noget og få en viden, som de ikke ellers ville have fået på studiet.

Ole: Tænk, jeg troede, at psykologiundervisningen på gymnasierne var bredere end det her.

Tilhørerkommentar: Det er det bredeste, vi har, og med hensyn til handling, magt og viden skal du tænke på, at professoren læste ordensreglementet op for de nye stude-

rende på udviklingspsykologi i kølvandet på blokaden for at sikre sig, at de opførte sig ordentligt.

Ole: Ja, det er utroligt.

Tilhørerspørgsmål: I relation til det, du sagde før om eksaminer. Jeg havde aldrig tænkt over, at det jo egentlig også er et område, hvor man måske kan gøre noget. Jeg er også meget enig i problematikken i et ukritisk pensum. At tænke kritisk er på en eller anden måde en muskel, der skal trænes. Da jeg kom ind på universitetet som ny studerende, blev jeg præsenteret for et meget forskelligt pensum, som jeg tænkte var spændende. Efter lidt tid, gik det op for mig, at der er mange ting, man skal forholde sig til, men uden at kunne finde overblik eller rodfæste. Det man får, når man får de kritiske perspektiver, er muligheden for at spørge sig selv, hvorfor jeg lige blev grebet af det her, og hvorfor jeg ikke blev grebet af det her. Det kritiske gav mig muligheden for at stille spørgsmål om ens egen praksis som studerende, og det mener jeg er en akademisk disciplin, man skal indøve. Jeg sidder som en snart pensioneret studerende og tænker, hvad hvis man ikke får indøvet den disciplin? Jeg havde ikke opdaget den, hvis ikke der var nogen, der havde præsenteret mig for den, og hvor skulle de kritiske perspektiver så komme fra? Kritikken er nødvendig, men den opstår jo ikke af sig selv.

Ole: Nu ved jeg ikke, hvad der kommer til at ske med de statslige uddannelsesreformer, og hvilke forkortelsestanker der er i dem. Men hele den diskussion om erhvervsrettede eller praksisrettede uddannelser, som er en central del af det, der ligger bag reformerne, er jo et angreb på de uddannelser, der har været, og hvad de har ydet og ikke har ydet. Altså deres styrker og svagheder. Det er jo også en mulig brudflade til, at der kan artikuleres kritik af indholdet og ikke bare af uddannelseslængden. Jeg aner ikke, om I er involveret i det eller ej, men det er vel en diskussion, hvor I kan komme på banen med kritiske argumenter for ændringer af uddannelsens indhold.

Referencer

- Danziger, K., 1990. *Constructing the subject. Historical origins of psychological research*. New York: Cambridge University Press.
- Dreier, O. 1977. *Familieværen og bevidsthed*. København Dansk Psykologisk Forlag. Tysk: *Familiäres Sein und familiäres Bewusstsein*. Frankfurt am Main: Campus Verlag 1980.
- Dreier, O. 1998. Tradition og fornyelse i dansk psykologi. *Nordiske Udkast*, 26, 1, 23-38.
- Dreier, O. 2008. *Psychotherapy in everyday life*. New York: Cambridge University Press. Kinesisk: Beijing. Light Industries Press 2011.
- Dreier, O. 2011. Intervention, evidence-based research and everyday life. In P. Stenner, J. Cromby, J. Motzkau, J. Yen, & Y. Haosheng (Eds.), *Theoretical Psychology. Global Transformations and Challenges* (pp. 260-269). Concord, Ontario: Captus Press Inc. Dansk: *Intervention, evidensbaseret forskning og dagligliv*. *Nordiske Udkast*, 2014, 42, 1, 5-16.
- Dreier, O. 2015a. Interventions in everyday lives. *European Journal of Counselling and Psychotherapy*, 17(2), 114-128. DOI: 10.1080/13642537.2015.1027781
Genoptrykt: *Interventions in everyday lives: How clients use psychotherapy outside their sessions*. I D. Loewenthal & E. Avdi (Eds.), *Developments in Qualitative Psychotherapy Research* (pp. 12-26), 2019. Milton Park, UK: Routledge.
- Dreier 2015b. *Learning and Conduct of Everyday Life*. In J. Cresswell, A. Haye, A. Larraín, M. Morgan, G. Sullivan (Eds.), *Dialogue and Debate in the Making of Theoretical Psychology* (182-190). Concord, ON: Captus University Publications.
- Dreier, O. 2016. *Praxisforschung über Psychotherapie: Perspektivenwechsel und Begriffsentwicklung*. *Forum Kritische Psychologie Spezial. Ausgewählte Beiträge der Ferienuni Kritische Psychologie 2014*, 20-37.
- Dreier, O. 2020. *Critical psychology - subjects in situated social practices*. In M. Fler, F. González Rey, & P. Jones (Eds.), *Cultural-historical and critical psychology: Common ground, divergences and future pathways* (pp. 11-26). *Perspectives in Cultural-Historical Research vol. 8*. Singapore: Springer Nature.
- Dreier, O. 2021. *Subjectivity and?* *International Review of Theoretical Psychologies*, 1, 1, 263-276. [www.istp-irtp.com](http://dx.doi.org/) DOI: <http://dx.doi.org/>
Genudgivet i South Florida Journal of Development, 4(3), 1303–1317.
<https://doi.org/10.46932/sfjdv4n3-021>
- Dreier, O. 2022. *Teori i praksis og praksis i teori*. *Nordiske Udkast*. 50, 2, 4-23.
- Dreier, O. (red.) 1979. *Den kritiske psykologi*. København: Rhodos.
- Holzkamp, K. 1973. *Sinnliche Erkenntnis. Historischer Ursprung und gesellschaftliche Funktion der Wahrnehmung*. Frankfurt am Main: Fischer Athenäum.

- Holzamp, K. 1977. Die Überwindung der wissenschaftlichen Beliebigkeit psychologischer Theorien durch die Kritische Psychologie. *Zeitschrift für Sozialpsychologie*(8), 1-22, 78-97. Dansk: Den kritiske psykologis overvindelse af videnskabelige teoris vilkårlighed. I Dreier, O. (red). *Den kritiske Psykologi*. København: Rhodos, 1979, 27-121.
- Holzamp, K. 1983. *Grundlegung der Psychologie. Subjektwissenschaftliche Grundlegung*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Holzamp, K. 2013. Missing the point: variable psychology's blindness to the problem's inherent coherences. In E. Schraube, & U. Osterkamp (Eds.), *Psychology from the standpoint of the subject. Selected writings of Klaus Holzamp* (pp. 60–74). Palgrave Macmillan.
- Holzamp-Osterkamp, U. 1975. *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung 1*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Lave, J. 1988. *Cognition in Practice*. New York: Cambridge University Press.
- Leontiev, A. N. 1977. *Problemer i det psykiskes udvikling*. København: Rhodos.
- Markard, M., Holzamp, K., Dreier, O. 2004. *Praksisportræt. En guide til analyse af psykologpraksis*. Nordiske Udkast 32, 2, 5-22.
- Rubin, E. 1949a. Preface. I E. Rubin, *Experimenta psychologica* (pp. 7–8). København: Munksgaard.
- Rubin, E. 1949b. Einige prinzipielle Gesichtspunkte. VIIIth International congress of psychology 1927–Proceedings and papers. I E. Rubin, *Experimenta psychologica* (pp. 9–18). København: Munksgaard.
- Schurig, V. 1975a: *Naturgeschichte des Psychischen 1. Psychogenese und elementare Formen der Tierkommunikation*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Schurig, V. 1975b: *Naturgeschichte des Psychischen 2. Lernen und Abstraktionsleistungen bei Tieren*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Schurig, V. 1976. *Entstehung des Bewußtseins*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.

Supplerende Litteratur

- Pedersen, S. (2021). Fællesskabets betydning i selvansvarliggørelsens tidsalder: Om vinterjordbær, recovery og kollektivt (selv)ansvar i Japan. *Tidsskrift for Forskning i Sygdom og Samfund*, 18(34), 133-158.